

Opinnäytetyö (AMK)

Elokuvan koulutusohjelma

2018

Eeva-Maija Manninen

OSALLISTAVA YHTEISÖDOKUMENTTI

OPINNÄYTETYÖ (AMK) | TIIVISTELMÄ

TURUN AMMATTIKORKEAKOULU

Elokuvan koulutusohjelma

2018 | 21 sivua

Eeva-Maija Manninen

OSALLISTAVA YHTEISÖDOKUMENTTI

Opinnäytetyö käsittelee osallistavaa yhteisödokumenttia, eli fasilitaattorin ohjaamaa osallistavaa prosessia, jossa ei-ammattimaiset toimijat tekevät elokuvan alusta loppuun, sisältäen kaikki elokuvan tekemisen vaiheet eli esituotannon, kuvausvaiheen ja jälkituotannon. Opinnäytetyön tavoitteena on esitellä ja arvioida osallistavan yhteisödokumentin tekemistä teorian ja käytännön kautta. Kirjallisten lähteiden lisäksi tutkitaan Hankasalmaisista kuvia -yhteisödokumenttia, jonka fasilitaattorina kirjoittaja toimi vuonna 2017.

Osallistava yhteisödokumentti on konseptina käyttökelpoinen monenlaisissa tilanteissa, kun halutaan osallistaa yhteisöä ja saada uusia näkökulmia tiettyyn aiheeseen. Osallistavaa dokumenttia voidaan pitää myös toimintatutkimuksena, jossa pyritään kehittämään yhteisöä ja laajentamaan ymmärrystä elokuvan tekemisestä.

Haasteita osallistavan dokumentin tekemiseen tuovat resurssit ja ryhmän puutteellinen sitoutuminen projektiin. Myös fasilitaattorin liian heikko tai vahva johtaminen voivat hankaloittaa prosessia.

[Click here to enter text.](#)

ASIASANAT:

osallistava yhteisödokumentti, yhteisödokumentti, osallistava media, fasilitaattori, elokuva, toimintatutkimus

BACHELOR'S THESIS | ABSTRACT

TURKU UNIVERSITY OF APPLIED SCIENCES

Degree programme in Film

2018 | 21 pages

Eeva-Maija Manninen

PARTICIPATORY DOCUMENTARY

This thesis is about participatory documentary which is a participatory process of film making led by a facilitator. The participants are non-professionals and the process covers all phases of film making: preproduction, filming and postproduction. The target of this thesis is to introduce and evaluate this process by theory and practice. "Hankasalmelaisia kuvia" (Pictures of Hankasalmi) participatory documentary is used as a case example beside written sources. The writer of thesis worked as a facilitator on "Hankasalmelaisia kuvia" participatory documentary on year 2017.

As a concept, participatory documentary is a very useful way of doing. It can be used to encourage the community to participate and to get a new point of view on specific matter. Participatory documentary can also be considered as action research. The aim of participatory documentary is to develop the community and make them understand the process of film making.

The challenges of participatory documentary are too poor commitment of the group and the defective resources. Too poor or too strong facilitator can also be a threat to a successful documentary project.

[Click here to enter text.](#)

KEYWORDS:

participatory documentary, participatory media, community media, facilitator, film, action research

SISÄLTÖ

1 JOHDANTO	5
2 OSALLISTAVA YHTEISÖDOKUMENTTI	6
3 ESITUOTANTO	9
3.1 Työryhmä	9
3.2 Käsikirjoitus	10
3.3 Rahoitus ja aikataulu	11
4 KUVAUKSET	13
5 JÄLKITUOTANTO	15
5.1 Leikkaus	15
5.2 Ääni ja musiikki	16
5.3 Ensi-ilta, levitys ja markkinointi	17
5.4 Raportointi	17
6 OSALLISTAVAN YHTEISÖDOKUMENTIN ARVIOINTIA	18
LÄHTEET	21

1 JOHDANTO

Osallistava yhteisödokumentti on dokumentti, joka on tuotettu yhdessä ei-ammattilaisten voimin tietyssä yhteisössä. Mukana ryhmää vetämässä on ammattilainen, fasilitaattori, joka toimii osana ryhmää samalla ohjaten sen toimintaa. Toimin fasilitaattorina Hankasalmelaisia kuvia – yhteisödokumentissa vuoden 2017 aikana. Pidin tuotannossa työskentelemisestä ja päädyin tutkimaan aihetta, sillä haluan arvioida ja kehittää osallistavan yhteisödokumentin konseptia ja toimintatapoja. Osallistavat ja taidepohjaiset menetelmät kasvattavat jatkuvasti suosiotaan eri toimialoilla, ja osallistava yhteisödokumentti yhdistää nämä kaksi yhdeksi kokonaisuudeksi, joka voi tarjota uudenlaisen näkökulman esimerkiksi työpaikan tai koulun kehittämiseen.

Lähdeaineistona käytin pääasiassa omia kokemuksiani Hankasalmelaisia kuvia – tuotannosta, mutta tutkin myös muun muassa erilaisia yhteisötaiteeseen ja ryhmässä toimimiseen liittyviä julkaisuja. Mukana on myös muutamia osallistavan elokuvan esimerkkejä, kuten ”To Nightwish with Love” – fanidokumentti (2016). Osallistavasta yhteisödokumentista ei ole kovin paljon kirjoitettu, joten päädyin yhdistelemään tiedonmurusia niin elokuvan tekemisestä kuin kasvatustieteistä ja työpaikoilla tehtävästä fasilitoinnista sekä osallistavista metodeista ja yhteisötaiteesta.

Opinnäytetyössäni haluan esitellä osallistavan yhteisödokumentin prosessia ja arvioida omia kokemuksiani Hankasalmelaisia kuvia – tuotannosta. Tavoitteenani on luoda konsepti, jota voidaan soveltaa erilaisissa ryhmissä, kun halutaan uusia näkökulmia ja kehittää ryhmähenkeä. Teksti etenee aiheen esittelyn jälkeen elokuvantekoprosessin mukaisesti: ensin esituotanto, sitten kuvausvaihe ja sen jälkeen jälkituotanto. Lopuksi pohdin vielä osallistavan yhteisödokumentin mahdollisuuksia. Läpi tekstin käytän tapausesimerkinä Hankasalmelaisia kuvia – yhteisödokumenttia, jonka tekovaiheita avaam ja arvioin niin omaa kuin työryhmän toimintaa.

Toimin fasilitaattorina Hankasalmen kunnan tuottamassa Hankasalmelaisia kuvia -dokumenttielokuvassa. Hankasalmelaisia kuvia -dokumentti toteutettiin yhdessä eri ikäisten ja -taustaisten hankasalmelaisten kanssa. Olin työryhmän ainoa elokuva-alan osaaja, ja tehtävänäni oli ohjata ja opastaa työryhmää samalla ollen osana porukkaa. Tavoite oli kunnianhimoinen: halusimme tehdä dokumentin, joka tavalla tai toisella koskettaisi jokaista hankasalmelaista.

2 OSALLISTAVA YHTEISÖDOKUMENTTI

Osallistavassa mediassa sisältöä tuottavat ne, jotka aiemmin olivat vain passiivisia katsojia ja kuluttajia (Mugavin 2016, dia 1). Osallistavaa mediaa ovat esimerkiksi blogit ja sosiaalisen median sivustot kuten Youtube ja Instagram (Ross 2013, dia 7). Perinteisemmin osallistavalla ja ennen kaikkea tietyn yhteisön tuottamalla medialla tarkoitetaan esimerkiksi yhteisöradioita ja -televisiota sekä erilaisia lehtijulkaisuja (Jankowski 2002, 6). Internetin yleistymisen myötä yhteisöt ja jakoalustat ovat muuttuneet ja kasvaneet, ja osallistavasta median tuottamisesta on tullut osa melkein jokaisen arkipäivää. Osallistava yhteisödokumentti on enemmän perinteisempää yhteisön tuottamaan sisältöä, mutta mukana on myös nykyaikaisen osallistavan median työkaluja, erityisesti levityksen ja markkinoinnin yhteydessä.

Osallistavan median lisäksi yhteisödokumentti on yhteisötaidetta. Yhteisötaiteessa keskeistä on yhteisön osallistuminen toiminnan suunnitteluun, toteutukseen ja esittämiseen, kun taiteilija puolestaan toimii ohjaajana tai tuottajana. Taidetta tehdään yhteisön ehdoilla, yhteisön jäsenten voimin ja erityisesti heitä varten. (yhteisötaide.weebly.com) Näin myös osallistavassa yhteisödokumentissa.

Osallistava yhteisödokumentti osallistaa tietyn yhteisön jäsenet mukaan ideoimaan, toteuttamaan ja levittämään heidän omaa tarinaansa dokumentin keinoin. Yhteisö pystyy tarjoamaan ainutlaatuisen näkökulman kokemaansa tilanteeseen tai tuttuun aiheeseen oman kokemuksensa kautta, toisin kuin ulkopuolinen elokuvantekijä. Teknologian kehityksen myötä kuka tahansa pystyy taltioimaan ympäröiviä tapahtumia ja saattamaan ne yleisön saataville sekä vaikuttamaan ihmisten mielipiteisiin materiaalinsa kautta.

Kun lähdetään tekemään osallistavaa yhteisödokumenttia, tarvitaan ensin tilaaja, joka sanelee tarpeen dokumentille. Tilaaja voi olla esimerkiksi järjestö, yhdistys tai yksittäinen henkilö. Hankasalmealaisia kuvia -tuotannon tilaaja oli Hankasalmen kunta. Tilaaja toimii ikään kuin tuotantoyhtiönä yhteisödokumentissa, ja hankkii rahoituksen elokuvalle. Myös elokuvan oikeudet jäävät tilaajalle, jollei toisin sovita.

Tilaaja nimittää dokumenttiprojektille vetäjän, fasilitaattorin. Kun työskennellään ryhmälähtöisesti, tarvitaan joku, joka keskittyy ryhmän tukemiseen ja opastamiseen. Fasilitaattori on puolueeton osapuoli, joka varmistaa kaikkien ideoiden ja ehdotusten tasapuolisen käsittelyn, jotta kaikkien ryhmän jäsenten osaaminen näkyy lopputuloksessa. (Summa &

Tuominen 2009, 9) Yhteisödokumentissa fasilitaattorilla täytyy myös olla vankka osaaminen elokuvan alalta, jotta hän voi ohjata ryhmää elokuvanteon eri vaiheissa. Ryhmän vetäjänä fasilitaattori on vastuussa elokuvan valmistumisesta. Perinteisesti elokuva-alalla vallitsee tarkka arvojärjestys, mutta osallistavassa yhteisödokumentissa fasilitaattori ei ole muita korkeammassa asemassa, vaan työskentelee osana ryhmää. Koko työryhmä on samalla viivalla, ja fasilitaattorin tehtävänä onkin elokuvan ohjaamisen sijaan ohjata työryhmää.

Kolmas osapuoli osallistavassa yhteisödokumentissa on luonnollisesti kohdeyhteisö tai -ryhmä. Tämä ryhmä on se, kenelle toiminta osoitetaan, ja joka määrittää tilaajan puolesta. Yhteisö ja ryhmä voi olla esimerkiksi ryhmä saman taustaisia ihmisiä, kuten nuoret tai työttömät, harrasteryhmä tai vaikka elokuvan teosta kiinnostuneet tietyn alueen asukkaat, kuten Hankasalmelaisia kuvia -tuotannossa. Ainoa kriteeri on se, että ryhmä koostuu henkilöistä, jotka eivät ole elokuva-alan ammattilaisia. Ryhmä voidaan koota yleisellä kutsulla, tai potentiaalisia ryhmän jäseniä voidaan lähestyä suoraan.

Jotta dokumentin tekeminen olisi mielekästä ja tavoitteellista, on hyvä jo työskentelyn alussa määritellä kohdeyleisö. Se voi olla ihan vain elokuvan työryhmän läheiset, asuinalueen asukkaat tai kaikki dokumentin aiheesta kiinnostuneet, kunhan jo alusta alkaen on selkeää, kenelle elokuvaa tehdään. On kuitenkin hyvä muistaa, että osallistavissa projekteissa lopputulosta tärkeämpää on itse tekoprosessi ja uuden oppiminen yhdessä tehden.

Ulkomailta löytyy jonkun verran esimerkkejä osallistavista dokumenttiprojekteista. Osallistavia metodeja käytetään paljon kehitysmaiden asukkaiden parissa ja muutenkin heikommassa asemassa olevien osallistamiseen ongelmanratkaisussa (Thomas). Esimerkiksi "Sandy Storyline" kerää hurrikaani Sandyn uhreilta materiaalia hirmumyrskystä ja jälleenrakennustyöstä. "Sandy Storyline" ei varsinaisesti ole yksittäinen dokumenttielokuva, vaan nettisivu (www.sandystoryline.com), jonne lähetetty materiaali kerätään ja josta niitä voi katsella. (Sandy Storyline)

Tunnetuin suomalaisvetoinen esimerkki osallistavasta dokumentista on vuonna 2016 valmistunut "To Nightwish with Love" -fanidokumentti. Dokumentin toteutustapaa kuvataan varsin kokeelliseksi: ohjaajat ja käsikirjoittajat rakensivat kuvausten aikana kokonaisuutta samalla opastaen ja kannustaen kuvaajina toimineita Nightwish-faneja, ja kaikki kommunikaatio tapahtui sähköpostitse tai sosiaalisten viestintäpalveluiden kautta. Kuvausryhmä koostui noin kuudestakymmenestä 11-60 vuotiaasta Nightwish-fanista

neljältä eri mantereelta, jotka kuvaamisen lisäksi soittivat elokuvaan covereita Nightwishin kappaleista, loivat animaatiomateriaalia ja kirjoittivat bändin historiasta. Kalustona toimivat ryhmän oma kalusto aina kännyköistä järjestelmäkameroihin. Materiaalista välittyvä tunne oli kuitenkin materiaalin laatua tärkeämpää. Lopulta noin 200 tunnin video- ja muusta materiaalista ammattilaiset rakensivat 18-osaisen verkkosarjan, animaation Nightwishin historiasta sekä tunnin mittaisen dokumenttielokuvan. (Alenius, Hänninen & Hahtala 2016)

3 ESITUOTANTO

Kuten tavallisenkin elokuva- tai dokumenttituotannon tekeminen, myös osallistavan yhteisödokumentin tekeminen alkaa esituotantovaiheella, johon kuuluu esimerkiksi taustatutkimus, käsikirjoituksen tekeminen ja hiominen, budjetin ja aikataulun laatiminen sekä työryhmän kasaaminen (Elokuvantaju). Ero tavallisen elokuvatuotannon ja osallistavan elokuvan esituotantovaiheiden välillä on se, että yleensä elokuvan esituotantovaiheen käynnistyessä on jo olemassa jonkinlainen käsikirjoitus tai idea. Osallistavassa elokuvassa voidaan haluta tehdä myös käsikirjoitus osallistavasti, joten koko esituotantovaihe potkaistaan käyntiin työryhmän kasaamisella.

3.1 Työryhmä

Yhteisödokumentin, kuten muunkin yhteisötaiteen, ydin muotoutuu fasilitaattorin tai taiteilijan sekä yhteisön kohtaamisesta. Osallistuvia yhteisöjä eli kohderyhmiä voivat olla esimerkiksi vanhukset, työyhteisöt tai erilaiset vähemmistöryhmät. Yhteisö ja ympäristö ovat sidoksissa toisiinsa, joten kohderyhmä yleensä määrittelee myös toimintaympäristön. Toimintaympäristö voi olla esimerkiksi kirjasto, sairaala, koulu tai mikä tahansa julkinen tila, jossa ihmiset kokoontuvat. (yhteisötaide.weebly.com -sivustolla Hiltunen & Jokela 2001, 9; Coutts & Jokela 2008, 178.) Kohderyhmä voidaan osoittaa tilaajan toimesta, tai työryhmä voidaan koota avoimella haulla, kuten Hankasalmaisissa kuvissa – dokumentin työryhmä koottiin.

Jotta työryhmä voisi toimia tehokkaasti, täytyy jäsenet ryhmäyttää keskenään. Ryhmäytämässä oleellista on ryhmän jäsenten keskinäinen tunteminen, vuorovaikutus, luottamus ja viihtyminen. Aluksi ryhmän jäsenten täytyy oppia tuntemaan toisensa. Tähän voidaan käyttää erilaisia tutustumisleikkejä- ja pelejä, tai ryhmä voi tutustua toisiinsa keskustelemalla. Ryhmän vetäjän tehtävänä on valita ryhmälle sopivimmat ryhmäyttämiskeinot. (MAST)

Jo tutustumisvaiheen aikana on hyvä selvittää, minkälaiset elokuvan tekemisen työvaiheet ja -tehtävät ketäkin kiinnostavat. Tämän pohjalta pystytään muodostamaan pienempiä ryhmiä, joista osa työskentelee esimerkiksi käsikirjoituksen, osa kuvausten ja osa leikkauksen parissa. Koska dokumentin eri työvaiheet tapahtuvat eri aikaan, pystyvät ryhmäläiset halutessaan työskentelemään useammassa eri työvaiheessa. Ryhmän

vetäjän tehtävänä on kertoa eri työvaiheista ja -tehtävistä, jotta ryhmäläiset tietävät, mitä on luvassa.

Ryhmäytämisen lisäksi tärkeää on ryhmän sitouttaminen projektiin. Koska dokumentin tekeminen voi olla pitkäkin prosessi, on tärkeää, että ryhmäläiset pysyvät motivoituneina mukana loppuun asti. Sitouttaminen alkaa jo heti alkumetreiltä ja jatkuu läpi koko dokumentin tekemisen ajan. Toimivan ja sitoutuneen tiimin edellytyksiä ovat esimerkiksi luottamus, yhteinen tavoite, yhdessä tekeminen ja toisien tukeminen, tehokas viestintä, vastuu ja avoin ilmapiiri (Kajaanin ammattikorkeakoulu A).

Ryhmän keskinäinen yhteydenpito järjestetään ryhmäläisten mahdollisuuksien ja toiveiden mukaan. Ryhmä voi tavata ainoastaan ennestään sovittuina ajankohtina, tai ryhmä voi pitää yhteyttä tapaamisten välillä käyttäen esimerkiksi sähköpostia, Facebook-ryhmää tai muita viestintäkeinoja. Hankasalmelaisia kuvia – dokumentin työryhmän välinen yhteydenpito tapaamisten välillä hoitui sähköpostin ja WhatsApp-sovelluksen välityksellä.

Hankasalmelaisia kuvia -dokumenttielokuvan tekeminen lähti liikkeelle Hankasalmen kunnan kulttuuripalveluista vastaavan Antti Ikosen ideasta. Hän tiesi minun opiskelevan elokuva-alaa, ja kysyi minua vetäjäksi projektiin loppusyksyllä 2016. Ensitöiksemme aloimme kasata työryhmää yhteisödokumenttia varten. Halusimme mukaan mahdollisimman paljon eri taustaisia hankasalmelaisia elokuvan tekemisestä kiinnostuneita. Koska Hankasalmi on pieni keskisuomalainen pitäjä, tieto dokumentista levisi parhaiten paikallislehden ja puskaradion kautta. Haimme työryhmää myös Hankasalmen kunnan Facebook-sivujen kautta.

Ensimmäiseen tapaamiseen saapui lähes kaksikymmentä kiinnostunutta. Lähdimme liikkeelle esittäytymällä ja kartoittamalla mikä työtehtävä ketäkin kiinnostaisi. Sen perusteella lähdimme muodostamaan käsikirjoitusryhmää, jonka kooksi muotoutui lopulta noin 12 henkeä.

3.2 Käsikirjoitus

Osallistavassa dokumenttiproduktiossa myös käsikirjoitus voidaan kirjoittaa yhdessä ryhmän kanssa. Ryhmän vetäjä voi antaa tekstille valmiit kehykset, tai ryhmä voi lähteä ideoimaan tekstiä alusta asti. Yhteisöllisessä käsikirjoittamisessa korostuu moniäänisyys ja moninäkökulmaisuus, sillä ideat ja teksti syntyvät sinkoiluna eri tekijöiden kesken. Yksi

voi keksiä idean, jota toinen jalostaa, kolmas täydentää ja näin jatkuu, kunnes ryhmällä on kehittynyt idea tai teksti valmiina. Ryhmän vetäjän tehtävänä on johdatella käsikirjoitusprosessia erilaisten tehtävien ja kysymysten avulla. Vetäjä rytmittää ja jäsentää työskentelyä niin, että ryhmä pystyy toimimaan mahdollisimman hyvin. Ryhmän vetäjä on myös henkilö, joka viime kädessä kantaa vastuun tekstiin liittyvistä päätöksistä eli tekee yhteenvedon ja johtopäätökset. (Oppimateriaali – käsikirjoittamisen käsitteitä ja tehtäviä)

Kun lähdimme ideoimaan ja käsikirjoittamaan Hankasalmelaisia kuvia -dokumenttia, kerroin työryhmälle ensin dokumentista elokuvan lajina yleisesti. Esittelin erilaisia dokumenttityyppejä ja tapoja esittää asioita elokuvan keinoin. Sen inspiroimana lähdimme heittelemään ideoita siitä, mitä kaikkea dokumentissa voisi olla. Annoin myös työryhmälle erilaisia kotitehtäviä seuraaville tapaamiskerroille. Tehtävinä oli muun muassa yhden kohtauksen ideoiminen ja sen esitleminen muille sekä kohtausluettelon rakentaminen ryhmissä. Kokoontumisia oli epäsäännöllisesti pari kertaa kuussa noin kolmen kuukauden ajan. Lopulta pääsimme yhteisymmärrykseen dokumentin sisällöstä ja minun tehtävänäni oli sovittaa palaset yhteen käsikirjoitusrungoksi, jonka mukaan lähdimme suunnittelemaan tulevia kuvauksia.

3.3 Rahoitus ja aikataulu

Budjetin laatiminen, rahoittajien hankkiminen ja aikataulun laatiminen ovat ensisijaisesti tilaajaan tehtäviä. Tilaajan apuna toimii fasilitaattori, jolla on ymmärrystä siitä, mihin kaikkien dokumentin tekemisessä tarvitaan rahaa.

Yhteisödokumentin rahoitus koostuu samoista palasista, kuin yhteisötaitteessa yleensäkin. Apurahat ovat tärkeä rahoituskanava, mutta sen lisäksi rahoitusta voidaan saada erilaisilta rahoittajilta ja kumppaneilta. Lisäksi tekijät voivat itse tukea hanketta rahallisesti tai vapaaehtoistyöllä. (Schrey, 2016) Osallistavassa yhteisödokumentissa voi olla tilaajataho, joka toimii myös rahoittajana.

Rahoitusta mietittäessä on tärkeää ensin selvittää, mihin rahaa oikein menee. Rahaa voi mennä esimerkiksi ammattilaisten palkkoihin, kalustohankintoihin, matkakuluihin ja cateringiin. Musiikin käyttöoikeudet ja esityskalusto ja -tilat on myös syytä ottaa huomioon jo suunnitteluvaiheessa. Hyvin laaditun budjetin avulla on helpompi saada rahoittajia mukaan.

Aloitimme Hankasalmelaisia kuvia – dokumenttielokuvan rahoituksen suunnittelemisen yhdessä Hankasalmen kulttuuripalveluista vastaavan Antti Ikosen kanssa. Osa rahoituksesta tuli suoraan kunnan budjetista, sekä Hankasalmen kirjaston mediaan liittyvistä hankerahoista. Lisäksi haimme yhteisödokumenttillemme Suomi Finland 100 -juhlavuoden tunnusta, ja pääsimmekin osaksi virallista juhlavuoden ohjelmistoa. Sitä kautta pääsimme hakemaan avustusta maakuntarahaston juhlavuoden apurahoista, ja saimme rahallista tukea myös sieltä.

Yhteisödokumentin aikataulu voidaan sanella tilaajan toimesta. Vaikka kukaan ei määrisikään elokuvalla aikataulua, on jonkunlainen takaraja elokuvan valmistumiselle hyvä asettaa. Tällöin ryhmällä on selkeä tavoite, jota kohti ponnistella. Kun takaraja on selvä, voidaan laatia aikataulu, johon sijoitetaan eri elokuvan tekovaiheet ja niille omat aikarajansa. Dokumenttiprojektin aikajänne voi vaihdella parista päivästä useampaan vuoteen, riippuen tekotavasta. Osallistavassa yhteisödokumentissa on kuitenkin suositeltavaa pysytellä alle vuoden mittaisissa projekteissa, sillä amatööriryhmän sitouttaminen pidemmäksi aikaa voi olla haastavaa.

Virallisen Suomi Finland 100 -tunnuksen saaminen Hankasalmelaisia kuvia -tuotannolle vahvisti elokuvan valmistumisajankohdan; ensi-ilta olisi itsenäisyyspäivänä 6.12.2017. Sen mukaan lähdimme aikatauluttamaan tuotantoa. Aikatauluun vaikutti myös se, että halusimme dokumenttiin mukaan vuoden kiertokulun. Sen vuoksi osa työvaiheista tapahtui päällekkäin: aloitimme leikkaamisen loppukesällä 2017, ja syksykuvauksia tehtiin vielä marraskuun alussa.

4 KUVAUKSET

Työnjako yhteisödokumentin kuvausvaiheessa voidaan ratkaista niin, että jokainen voi vapaasti valita itseään kiinnostavat kuvauskohteet. Ongelmana tällaisessa menettelyssä on, että osa suunnitelluista kuvauksista voi helposti jäädä kuvaamatta, tai että kuvaaminen unohtuu kokonaan. Jos ryhmä on hyvin motivoitunut, vapaampi menettely toimii, mutta muutoin pieni paine ja määrättyt kuvauskohteet auttavat saavuttamaan halutun lopputuloksen tehokkaammin. Fasilitaattorin tehtävänä on ohjata ja valvoa kuvaajien työskentelyä, ja auttaa teknisissä ongelmissa. Fasilitaattori voi kulkea mukana kuvaajana, tai pysytellä taustalla opastaen työryhmää.

Hankasalmelaisia kuvia -dokumenttia pääsivät kuvaamaan kaikki halukkaat, ja kuvausryhmän koko oli noin 10 henkeä. Kuvauskohteet jaettiin sen mukaan, kuka milloinkin ehti ja pääsi mukaan yhdessä suunniteltuihin kuvauksiin. Lisäksi jokainen sai kuvata itseään kiinnostavia asioita ja tapahtumia. Yhteydenpito kuvausryhmän kesken tapahtui WhatsApp-palvelussa sekä sähköpostitse. Lisäksi pidimme säännöllisin väliajoin kuvausten suunnittelupalavereita, joissa mietimme mitä seuraavaksi kuvataan ja milloin. Haasteena oli saada pidettyä ryhmän motivaatio yllä, ja sen vuoksi palaverit olivat tärkeitä. Niissä juteltiin kuvausten lisäksi myös muista asioista dokumentin ympäriltä ja pidettiin näin ryhmähenkeä yllä.

Kuvauskaluston suhteen osallistavassa dokumentissa on kaksi vaihtoehtoa. Tilaaja voi järjestää kuvauskaluston ryhmän käyttöön. Kalusto voidaan hankkia kokonaan projektia varten, tai sen voi lainata tai vuokrata kuvauspäiville. Toinen vaihtoehto on käyttää työryhmän omaa kalustoa. Se, millaista kalustoa halutaan käyttää, sovitaan ryhmän tai tilaajan kanssa. Toki yhteisödokumentissa voidaan käyttää ammattilaistasoistakin kalustoa, mutta parhaiten yhdessä tekemistä palvelee se kalusto, joka on jo ennestään tuttua tai helppoa käyttää. Mikään ei estä kuvaamasta vaikka koko dokumenttia älypuhelimien kameralla, jos se on tutuin työkalu.

Hankasalmelaisia kuvia -dokumenttielokuvan kuvaukset tehtiin pääosin työryhmäläisten omalla kalustolla. Sen lisäksi käytössä oli muutama kunnan videokamera sekä varta vasten dokumenttia varten hankittu GoPro-kamera. Mukana kuvauksissa oli myös kahden hankasalmelaisnuoren operoima ja omistama kuvauskopteri.

Kuvauslupien hankkiminen on pääasiassa tuottajan eli fasilitaattorin tehtävä. Jos työryhmässä kuitenkin on myös tuotannollisista tehtävistä kiinnostuneita, voi esimerkiksi kuvauslupien hankkimista jakaa yhdessä tehtäväksi. Jos joku työryhmäläinen esimerkiksi tuntee potentiaalisen haastateltavan tai kiinnostavan kuvauspaikan omistajan, voi hän hankkia kuvausluvan heiltä. Toimimme näin myös Hankasalmelaisia kuvia – tuotannossa. Jaoimme kuvauslupavastuuta niin, että jos joku tunsikin halutun kuvauspaikan omistajan, kysyi hän luvan kuvaamiselle. Muussa tapauksessa lupa-asiat olivat minun tehtäväni.

Dokumentin äänimaailma riippuu siitä, millainen dokumentti on kyseessä. Jos dokumentissa on haastatteluja ja puhetta, on tärkeää, että puheen äänittämiseen on kiinnitetty huomiota jo kuvausvaiheessa. Myös tausta- ja tehosteääniä kannattaa nauhoittaa. Niiden avulla äänimaailmasta saadaan luotua mahdollisimman luonteva. Jotta valmiin dokumentin äänimaailma olisi mahdollisimman laadukas, kannattaa kuvausvaiheessa käyttää hyvälaatuisia ulkoista mikrofonia äänen nauhoittamiseen. Kameran oma mikrofoni toimii paremman puutteessa, mutta useimmiten äänenlaatu ei ole kovin hyvä. Kun kuvaustilanteen äänet on saatu taltioitua hyvin nauhalle, on äänitöiden tekeminen jälkituotantovaiheessa helppoa. (DokKino) Hankasalmelaisia kuvia suunniteltiin alun perin läpisävelletyksi, joten äänittämiseen ei valitettavasti kummempin kiinnitetty huomiota kuvausvaiheessa. Lopputöitä tehdessä tarvetta äänille olisi kuitenkin ollut, joten jouduimme käyttämään kameroiden mikrofoniin ääniraitoja ja valmiita äänitehosteita. Laadultaan ne ovat hieman heikkoja, mutta ajavat kuitenkin asiansa.

5 JÄLKITUOTANTO

5.1 Leikkaus

Kun kaikki tarvittava materiaali on kuvattu, on aika kasata materiaalit yhteen, ja aloittaa leikkaaminen. Materiaalit voidaan kerätä jokaiselta kuvaajalta erikseen esimerkiksi muistitikulla tai -kortilla, tai ne voi toimittaa leikkaajalle sähköisesti. Materiaalit voidaan myös kerätä työryhmän yhteiseen sähköiseen tallennustilaan, esimerkiksi Google Driveen tai Dropboxiin, jossa ne ovat kätevästi koko ryhmän nähtävillä. Näin tehtiin Hankasalmelaisia kuvia -dokumentin tapauksessa. Dokumenttia varten kuvatut materiaalit kerättiin tuotantoa varten hankitulle Dropbox-tilille, johon jokaisella työryhmän jäsenellä oli pääsy.

Leikkaaminen ryhmässä on haastavaa, sillä näkemyksiä ja leikkaustyyliä on yhtä monta kuin leikkaajiaakin. Ennen kuin lähdetään leikkaamaan, kannattaa ryhmän kesken miettiä, halutaanko luoda mahdollisimman yhtenäinen elokuva vai antaa yksilöiden kädenjäljen näkyä reilusti lopputuloksessa. Kun tämä on päätetty, jaetaan leikkausurakka ryhmäläisille. Jokainen saa leikattavakseen yhden tai useamman kohtauksen, jotka sitten lopuksi yhdistetään yhden tai kahden vastuhenkilön toimesta. Koko leikkausprosessin aikana fasilitaattorin tehtävänä on tukea leikkaajia niin teknisissä kuin taiteellisissa seikoissa. Fasilitaattori on mukana myös koko elokuvan kasaamisessa, tai voi jopa tehdä sen itse.

Ryhmässä leikkaamisen haasteisiin kuuluu myös leikkauskalusto ja -ohjelma. Ihanteellista olisi, että koko leikkaustiimi voisi leikata yhdessä samassa tilassa, ja näin ollen tukea toisiaan ja jakaa mielipiteitä leikattavista pätkistä. Jos halutaan leikata samassa tilassa yhdessä koko leikkaustiimin kanssa, tarvitaan tila, jossa jokaiselle on tarjolla tietokone ja siinä toimiva leikkausohjelma. Esimerkiksi koulujen tietokoneluokat ovat hyviä tähän tarkoitukseen, jos tietokoneille on asennettu hyvä leikkausohjelma. Kunnan leikkausohjelmat voivat kuitenkin olla kalliita, ja mahdollisuudet tavata tarpeeksi usein yhteisessä leikkaustilaisuudessa harvassa, joten aina yhteiset leikkaustapaamiset eivät ole paras ratkaisu.

Leikkaustapaa valitessa kannattaa muistaa nettiselainpohjaiset leikkausohjelmat. Ne ovat yleensä helppokäyttöisiä, eivätkä ne vaadi tietokoneelta kuin hyvän nettiyhteyden. Ne ovat useimmiten myös melko edullisia. Leikkaaminen onnistuu käytännössä missä vain ja millaisella kalustolla tahansa. Leikkausohjelma saattaa jopa tarjota mahdollisuuden jakaa sama projekti useamman leikkaajan kesken, jolloin yhteistyö onnistuu, vaikka

leikkaajat olisivat eri paikoissa. Leikkaajat voivat halutessaan myös kokoontua esimerkiksi koulun tietokonealuokkaan leikkaamaan elokuvaa yhdessä.

Hankasalmelaisia kuvia -projektin leikkausohjelmaksi valikoitui selainpohjainen WeVideo, joka mahdollisti samanaikaisen työskentelyn mistä tahansa käsin ja minkälaisella kalustolla tahansa. Pidin lyhyen koulutuksen leikkauksesta ja ohjelman käytöstä leikkaavalle työryhmälle. Käytännössä leikkausprosessi eteni niin, että jokainen leikkauksesta kiinnostunut sai tehtäväkseen leikata ainakin yhden kohtauksen, jotka sitten toimitettiin minulle tarkastettavaksi. Katsoin läpi kohtaukset ja annoin palautetta. Korjausten jälkeen kohtaukset ”lukittiin”, ja ne laitettiin odottamaan yhteen liittämistä. Kokonaisuuden koostaminen oli minun tehtäväni. Tavoitteena oli luoda värikäs tilkkutäkki, jossa jokainen erilainen pala käy yhteen. Mielestäni siinä onnistuttiin, ja kokonaisuus näyttää hyvältä.

5.2 Ääni ja musiikki

Yhteisödokumentissa äänen parissa voi työskennellä useampi henkilö. Hommaa riittää kuvausvaiheessa äänittäjille sekä jälkityövaiheessa äänisuunnittelijoille, jotka luovat ja sovittelevat äänet lopulliseen dokumenttiin. Äänityöskentelyä ohjaamassa täytyy olla henkilö, joka ymmärtää äänen merkityksen ja jolla on ymmärrystä myös teknisestä puolesta.

Yksi tärkeä äänielementti on elokuvan musiikki. Jos yhteisödokumentin työryhmästä löytyy musiikillista osaamista, voidaan musiikkikin luoda itse. Vaihtoehtoisesti voidaan työllistää ulkopuolista säveltäjää, tai käyttää valmista musiikkia. Useimmiten valmiin musiikin käyttö on tekijänoikeusmaksujen vuoksi kallista, joten yhteisödokumentissa on järkevää käyttää tekijänoikeusvapaata musiikkia.

Hankasalmelaisia kuvia -dokumenttielokuva päädyttiin toteuttamaan läpisävellettyinä kuvan ja musiikin liittona. Musiikin säveltäminen ja toteutus annettiin hankasalmelaislähtöiselle Markus Penttiselle. Päädyimme käyttämään ammattimusikkoa, sillä musiikin tuottaminen osallistavasti olisi ollut ihan oma vaativa projektinsa. Toimitin Penttiselle valmiita kohtauksia jo ennen kokonaisuuden valmistumista, ja niiden pohjalta hän loi kuvaa tukevan musiikkikokonaisuuden. Yhdessä muusikkoystäviensä kanssa Penttinen äänitti ja tuotti musiikit. Lopuksi istuimme yhdessä alas laittamaan musiikki- ja ääniraidat kohdilleen.

5.3 Ensi-ilta, levitys ja markkinointi

Yhteisödokumentin markkinointi suunnataan pääasiassa projektin alussa mietitylle kohdeyleisölle. Riippuen kohdeyleisön koosta, järjestetään ainakin ensi-ilta, ja mahdollisesti muita näytöksiä. Edullisin tapa markkinoida elokuvaa ja näytöksiä on sosiaalinen media. Jos elokuvalla halutaan enemmän näkyvyyttä, voidaan myös yrittää saada lehdistö tai vaikkapa paikallisuutiset tekemään juttua elokuvasta. Elokuvalle voidaan suunnitella juhlite, jota levitetään esimerkiksi kauppojen ja kahviloiden ilmoitustauluille.

Ensi-illan ja muiden näytösten järjestämiseen tarvitaan tila ja esityskalusto. Ne voidaan vuokrata tai niitä varten voidaan yrittää hankkia yhteistyökumppani, joka tarjoaa tilat ja kaluston.

Hankasalmelaisia kuvia -dokumenttielokuvan tiedotus tapahtui pääasiassa paikallislehden sekä sosiaalisen median kautta. Lähetimme myös isommille sanomalehdille lehdistötiedotteet. Pienen paikkakunnan puskaradion voimaa ei myöskään pidä aliarvioida. Hankasalmen monitoimitalolla pidettyyn Hankasalmen kunnan itsenäisyyspäivän juhlaan, jossa Hankasalmelaisia kuvia sai ensi-iltansa, osallistui yhteensä noin 400 henkeä. Dokumenttia on tarkoitus kevään 2018 aikana näyttää laajasti Hankasalmen alueella esimerkiksi kouluilla ja palvelutaloissa, jotta saisimme elokuvan mahdollisimman monen hankasalmelaisen nähtäville.

5.4 Raportointi

Osallistavan yhteisödokumentin tekemiseen voi joskus kuulua loppuraporttien tekeminen. Tilaaja voi haluta raportin tehdystä projektista ja sen tuloksista. Jos hanke on saanut apurahaa tai muuta ulkopuolista rahoitusta, rahoittajalle tehdään raportti käytetystä rahasta eli siitä, mihin rahoittajan rahat ovat menneet. Nämä raportit ovat tuottajan tai tilaajan ja ryhmän vetäjän tehtävänä.

Hankasalmelaisia kuvia -dokumentin loppuraportoinnin apurahan tiimoilta teimme yhdessä Hankasalmen kunnan kulttuuripalveluiden Miikka Laihosen kanssa, joka tuli Antti Ikkosen tilalle mukaan elokuvan tuotantoon sen loppuvaiheessa.

6 OSALLISTAVAN YHTEISÖDOKUMENTIN ARVIOINTIA

Osallistava yhteisödokumentti on fasilitaattorin ohjaama osallistava prosessi, jossa ei-ammattimaiset toimijat tekevät elokuvan alusta loppuun, sisältäen erilaiset elokuvan tekemisen vaiheet: esituotanto (käsikirjoitus, suunnittelu), kuvaukset, jälkituotanto (leikkaus, ääni, musiikki, esittäminen). Toimintatavat räätälöidään aina ryhmälle sopivaksi, esimerkiksi tekniikan opettelun tarpeen mukaan.

Osallistavan yhteisödokumenttiprojektin hyödyt ovat mittavat. Dokumenttiin osallistuva ryhmä pääsee tutustumaan toisiinsa paremmin tekemisen lomassa, ja näin ryhmähenki ja sosiaaliset taidot kehittyvät. Luova tekeminen tuo vaihtelua tavalliseen ja projektin aikana opitaan uutta elokuvan tekotapojen ja -välineiden lisäksi dokumentin aiheesta. Näitä opittuja asioita voi myöhemmin käyttää ja soveltaa muuhunkin tekemiseen. Projektilla on konkreettinen lopputulos, valmis dokumenttielokuva, jota voidaan jatkokäyttää esimerkiksi opetuksessa, asian esittelyssä tai viihteenä. Dokumenttiprojektin avulla voidaan löytää uusia ratkaisuja tai ongelmakohtia käsiteltävään aiheeseen. Dokumentin kautta tekijäryhmä saa oman näkökulmansa nostettua esiin ja sen myötä parhaimmillaan muutettua ja kehitettyä asiaansa, kuten työolosuhteita tai yleistä mielipidettä.

Haasteitakin toki löytyy. Osallistavassa yhteisödokumentissa työskennellään aina ryhmänä, joten projektin onnistumisen kannalta kaikkien tärkeintä on, että ryhmä tulee toimeen keskenään ja on sitoutunut projektiin. Aina henkilökemiat ei osu yksiin, jolloin ryhmänvetäjän tehtävänä on keksiä keinot järjestää ryhmä niin, että homma toimii. Ryhmänvetäjän rooli onkin yhtä tärkeä kuin hyvä ryhmähenki. Jos fasilitaattori ottaa liian vahvan otteen ryhmän johtamisesta, jää koko osallistavan yhteisödokumentin ydin, yhdessä tekeminen, taka-alalle johtajan vision tieltä. Toisaalta jos fasilitaattori ei juurikaan ohjaa ryhmää, koko projekti saattaa kaatua epätietoisuuteen ja rajojen puuttumiseen. Haasteen voi luoda myös puutteelliset resurssit. Jos tiloja ja välineitä elokuvan tekemiselle ei ole riittävästi, tekeminen hankaloituu ja koko projekti voi epäonnistua.

Osallistavan yhteisödokumentin konseptia voidaan käyttää monissa eri tilanteissa. Vaikka perinteisesti osallistavia metodeja on käytetty heikommassa asemassa olevien parissa, löytyy niille varmasti käyttöä myös esimerkiksi työmaailmasta. Kun kohderyhmänä ovat esimerkiksi työttömät, vanhukset tai nuoret, on dokumenttiprojektin kärki usein opettavainen: opetellaan toimimaan ryhmänä ja käyttämään elokuvan tekemiseen tarvittavia työkaluja. Kun osallistava yhteisödokumentti viedään työpaikalle, voidaan sen

avulla etsiä uusia näkökulmia vaikkapa työpaikan viihtyvyyden kehittämiseen tai käsillä olevaan ongelmaan.

Hankasalmelaisia kuvia -dokumentin tekeminen opetti minulle paljon. Syvensin elokuvanteon taitojani ja tietojani, sekä sain varmuutta omasta osaamisestani. Kehityin ryhmän vetäjänä ja sain oppia tilaajan kanssa toimimisesta. Omien sanojensa mukaan työryhmä oppi paljon elokuvan tekemisestä ja työtavoista, sisällöntuotannosta ja tekniikasta. Esiin ryhmäläiset nostivat myös ryhmätyötaitojen kehittymisen eri-ikäisten ja tuntemattomien kanssa. Mielestäni ja saadun palautteen perusteella projekti oli kokonaisuudessaan onnistunut. Toki kehityskohteitakin löytyi. Oma toimintani olisi vaatinut enemmän itsevarmuutta ja jäämäkkyyttä. Myös ennakkosuunnitteluun olisi pitänyt panostaa enemmän. Ryhmän dynaamisempi toiminta olisi vaatinut vahvempaa sitouttamista. Työryhmä oli kuitenkin tyytyväinen lopputulokseen, ja dokumentin tekeminen oli ollut mukava ja opettavainen kokemus. Myös tilaaja oli erittäin tyytyväinen lopputulokseen ja halukas tekemään samantyyppisiä projekteja jatkossakin.

Ulkopuolelta Hankasalmelaisia kuvia -dokumentti on saanut kiinnostuneen vastaanoton. Toki aiheensa vuoksi dokumentti on kiinnostanut erityisesti hankasalmelaisia, mutta kertoessani projektista on dokumentti saanut myös elokuva-alan ihmisiltä kannustavia kommentteja. Erityisesti uniikki tekotapa ja yhdessä tekeminen on herättänyt kiinnostusta.

Koska Hankasalmelaisia kuvia -dokumenttiprojekti oli ensimmäinen laatuaan minulle ja todennäköisesti ainutlaatuinen myös Suomen mittakaavassa, oli dokumentin tekeminen myös eräänlainen koe. Millä tavalla dokumentin tekeminen osallistavasti tapahtuisi ja mitä siitä seuraisi? Vaikka en etukäteen ajatellut Hankasalmelaisia kuvia -dokumenttiprojektia toimintatutkimuksena, näin jälkikäteen ajateltuna se istuu lähes pilkulleen toimintatutkimuksen raameihin, ja sitä voidaan tarkastella toimintatutkimuksena. Hankasalmelaisia kuvia -projektin päätavoite ei suinkaan ollut pelkästään valmiin dokumentin aikaansaaminen, vaan ennen kaikkea toimintatutkimuksen tapaan kehittää yhteisöä. Toimintatutkimuksessa keskeistä on, että toimintatilanteeseen integroidutaan, tilanne on käytännönläheinen, ongelmanratkaisussa yhdistyy teoria ja käytäntö sekä teoreettisen ymmärryksen lisääntyminen (Kajaanin ammattikorkeakoulu B). Hankasalmelaisia kuvia -projektissa ilmenivät nämä kaikki. Samoin projekti tavoitti tavallisia ihmisiä ja tarjosi arkeen uudenlaista ymmärrystä (Kajaanin ammattikorkeakoulu B). Projektin jälkeen saadun palautteen mukaan ymmärrys elokuvan tekemisestä lisääntyi: elokuvia ja televisiosarjoja katsotaan aivan eri tavalla, kun ymmärretään kuinka paljon ja minkälaista työtä niiden takana on. Toki mitään varsinaista ongelmaa ei projektilla lähdetty ratkomaan,

ennemmin tavoitteena oli osallistaa hankasalmelaisia ja lisätä ymmärrystä elokuvan tekemisestä.

Mielestäni osallistava yhteisödokumentti on oikein käyttökelpoinen konsepti, kun halutaan osallistaa ryhmän jäseniä ja saada uusi näkökulma tiettyyn asiaan. Projektin myötä ryhmähenki paranee ja ryhmän jäsenet oppivat uutta elokuvan tekemisestä ja valitusta aiheesta. Bonuksena lopputuotteena on valmis elokuva, jota voidaan hyödyntää myös jatkossa.

Olin jo ennen Hankasalmelaisia kuvia -projektia kiinnostunut osallistavasta tekemisestä, ja positiivinen mielipiteeni on vain vahvistunut tekemisen myötä. Haluaisin joskus tulevaisuudessa palata osallistavan elokuvan pariin ja testata, osaisinko tehdä asiat vielä paremmin.

LÄHTEET

- Alenius, K.; Hänninen, H.; Hahtala, S. 2016. Näin syntyi satojen fanien kuvaama Nightwish-dokumentti. YLE. viitattu 13.12.2017. <https://yle.fi/aihe/artikkeli/2016/07/01/nain-syntyi-satojen-fanien-kuvaama-nightwish-dokumentti>
- DokKino. Viitattu 12.2.2018. https://docpoint.info/wp-content/uploads/2014/10/oma_dokkari_updated.pdf
- Elokuvantaju. Viitattu 12.12.2017. <http://elokuvantaju.uiah.fi/oppimateriaali/esituotanto.jsp>
- Jankowski, N.W.; Prehn, O. 2002. Community Media in the Information Age: Perspectives and Prospects. New Jersey: Hampton Press.
- Kajaanin Ammattikorkeakoulu A. Viitattu 30.1.2018. <https://www.kamk.fi/oppiminen/Oppimisen-tyokalupakki/Tiimityokalut/Ryhma-ja-tiimi/Tiimin-toimivuus>
- Kajaanin Ammattikorkeakoulu B. Viitattu 18.4.2018. <https://www.kamk.fi/opari/Opinnayte-tyopakki/Teoreettinen-materiaali/Tukimateriaali/Toimintatutkimus>
- MAST. Ryhmäyttämisoapas. Viitattu 30.1.2018. <http://www.mastohjaus.fi/pdf/Ryhmayttamis-opas.pdf>
- Mugavin, K. 2016. What is Participatory Media. Viitattu 13.12.2017. <https://prezi.com/chhiracorx1i/what-is-participatory-media/>
- Oppimateriaali – käsikirjoittaminen käsitteitä ja tehtäviä. Viitattu 5.2.2018. <http://oppimateriaali.wikidot.com/yhteisoellinen-kaesikirjoittaminen>
- Ross, J. 2013. Participatory Media. Viitattu 13.2.2017. <https://prezi.com/m6ji9rb2crs7/participatory-media/>
- Sandy Storyline. Viitattu 12.12.2017. <https://www.sandystoryline.com/what-is-a-participatory-documentary/>
- Schrey, V. 2016. Raha ja yhteisötaide. HUMAK. Viitattu 6.2.2017. <http://hvv.t.humak.fi/2016/04/06/raha-ja-yhteisotaide/>
- Summa, T.; Tuominen, K. 2009. Fasilitaattorin työkirja – Menetelmiä sujuvaan ryhmätyöskentelyyn. Miktor. Viitattu 14.12.2017. http://www.gloaalkasvatus.fi/tiedostot/Fasilitaattorin_tyokirja.pdf
- Thomas, S. What is Participatory Learning and Action (PLA): An Introduction. Viitattu 14.12.2017. <http://idp-key-resources.org/documents/0000/d04267/000.pdf>
- Yhteisötaide.weebly.com. Viitattu 13.12.2017. <https://yhteisotaide.weebly.com/index.html>